

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2022 (Nisan/April)

İbn Acibe'nin el-Bahru'l-Medid'inde "Nefs" Kavramı
The Concept of "Nafs" in Ibn Ajiba's el-Bahru'l-Madid

Yunus AKÇA

Dr. Din Kùltürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Millî Eğitim Bakanlığı
Dr. Religious Culture and Ethics Teacher, Ministry of National Education
Elazığ, Turkey
akcayunus@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7969-433X>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 01/12/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 03/04/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2022

Atıf / Citation: Akça, Yunus. "İbn Acibe'nin el-Bahru'l-Medid'inde "Nefs" Kavramı". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan/April 2022), 196-220.
<https://doi.org/10.31121/tader.1031067>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

İslâm ilim geleneğinde nefsin mâhiyeti, cisim mi cevher mi olduğu, ruh ile aynı şey olup olmadığı gibi konular hakkında geniş çaplı tartışmalara ve çeşitli görüşlere rastlamak mümkündür. Bu konudaki tartışma ve görüşlere yer veren müelliflerden biri de tasavvufî tefsirin önemli temsilcilerinden olan İbn Acîbe el-Hasenî (ö. 1224/1809)'dir. İbn Acîbe Fas'ın yetiştirdiği âlimlerden biri olup, tefsir ve tasavvuf gibi alanlarda birçok eser vermiştir. O, *el-Babru'l Medîd fî Tefsîri'l-Kurâni'l-Mecîd* isimli tefsirinde, nefs kelimesinin geçtiği âyetleri ve nefisle irtibatlı olan mârifet, takvâ, cihad ve ölüm gibi kelimeleri açıklarken tasavvufî yorumlara girmiştir. İbn Acîbe, gerçekte nefsin tek olduğunu ancak tezkiye ve terbiye edilerek mânevi yükselişler veya inişler geçirdiğini bu nedenle de emmâre, levvâme, mülhime ve mutmainne gibi isimler aldığını söylemiştir. İbn Acîbe'nin düşüncesinde mârifetullah, gerçek bilgi olup merkezi bir yer teşkil etmektedir. O, nefis ve şeytan gibi manevî düşmanların insanın mârifete ulaşmasını engellemek için vesvese verdiklerini, bundan kurtulma yolunun ise vesveseyle uğraşmak yerine zikrullah ile meşgul olmak olduğunu söylemiş ve bu mücadelede savunmada kalma yerine aktif bir hareket tarzını benimsemiştir. İbn Acîbe, zaman zaman âyetlerde zikredilen şahıslar, hayvanlar ve tabiat varlıklarıyla nefis arasında bağlantılar kurmuş ve bunların işâri manada nefsi simgelediklerini açıklamaya çalışmıştır. Onun nefsin terbiyesiyle ilgili yöntemi, büyük çoğunlukla nefsin alışkanlıklarını terk etme ve nefsin öldürülmesi üzerine kuruludur. İbn Acîbe; nefsin zaafı, hileleri, kötülükleri, hastalıkları, bunları tedavi etmenin yolları ve nefis terbiyesi gibi konular üzerinde durmuş ve bu konularda mürşid-i kâmilin büyük bir öneme sahip olduklarını ifade etmiştir. Bu makalede İbn Acîbe'nin, *el-Babru'l-Medîd* isimli tefsirinde nefsin tanımı, mahiyeti, mertebeleri, tezkiyesi ve nefisle nasıl mücadele edilmesi gerektiği konularındaki yaklaşımları tespit edilmeye çalışılmış, bu tespitler zaman zaman İbn Acîbe'nin diğer eserleri ve âlimlerin açıklamalarıyla desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Acîbe, Nefs, Ruh, Mârifet.

Abstract

In the Islamic scientific tradition, it is possible to come across wide-ranging discussions and various opinions on issues such as the nature of the nafs, whether it is a quintessence or substance, and whether it is the same thing as the soul. One of the authors who included discussions and opinions on this subject is Ibn Ajîba al-Hasenî (d. 1224/1809), one of the important representatives of Sufi exegesis. Ibn Acîbe is one of the scholars raised by Morocco and has produced many works in the fields such as exegesis and sufism. In his exegesis named *el-Babru'l-Madîd fî Tasfiri'l-Qur'ani'l-Majid*, he used sufistic interpretations and a Sufi language while explaining the verses in which the word nafs is mentioned and words related to the nafs such as ingenuity, taqwa, jihad and death. Ibn Ajîba said that in reality the nafs is unique, but it undergoes spiritual ups and downs by being purified and disciplined, and therefore it takes names such as emmâre, levvâme, mulhime and mutmainne. In Ibn Ajîba's thought, marifatullah is true knowledge and constitutes a central place. He said that spiritual enemies such as the nafs and the devil give delusions to prevent people from reaching ingenuity, and the way to get rid of it is to engage in zikrullah instead of dealing with delusions, and instead of being on the defensive, he adopted an active course of action in this struggle. Ibn Ajîba made connections between the people, animals and natural beings mentioned in the verses from time to time and the nafs and tried to explain that they symbolized the nafs in an indication explanation. His method of training the nafs is mostly based on abandoning the habits of the nafs and killing the nafs. Ibn Ajîba focused on the weaknesses, tricks, evils, diseases of the nafs, the ways of treating them and the training of the nafs, and stated that in these matters, the mürşid-i kamil (the people who killed their nafs) have a great importance. In this article, Ibn Ajîba 's approaches to the definition of the nafs, its nature, levels, purification and how to fight against the nafs in his tafsir entitled *el-Babru'l-Madîd* have been tried to be determined, and these determinations have been supported from time to time by Ibn Ajîba's other works and explanations of scholars.

Keywords: Tafsîr, Ibn Ajîba, Nafs, Soul, Ma'rifa.

Giriş

Nefs ve nefsin ıslahı meselesi, tasavvufî düşüncede üzerinde önemle durulan konulardan biridir. Mutasavvıflar ilk dönemden itibaren bu konuya önem vermişler, müşşid rehberliğinde gerçekleştirilecek olan seyr-u sülûk eğitiminde nefsin bilinmesi ve tezkiye edilmesi gerektiğini söylemişler ve bu konuda birçok eser ortaya koymuşlardır. Asıl adı Ahmed b. Muhammed b. el-Mehdi b. el-Hüseyn b. Muhammed olan İbn Acîbe, bu alanda önemli çalışmalar yapan âlimlerdendir. İbn Acîbe; Hz. Hasan'ın soyundan geldiği için el-Hasenî, Mâlikî mezhebine mensup olduğundan el-Mâlikî, Şâzeliyye tarikatından olduğu için eş-Şâzelî, Faslı olduğu için el-Fâsî¹ olarak anılmasının yanında "Arifibillah" ve "eş-Şeyh" ünvanlarıyla da anılmıştır.² Ancak o, İbn Acîbe olarak bilinmiş ve bu isimle şöhret bulmuştur. İbn Acîbe, Tanca ve Tıtvân arasında bulunan Hamis köyünde 1160/1747 yılında dünyaya gelmiş ve 1224/1809 yılında Gamara'da vefat etmiştir.³

İbn Acîbe'nin başta tefsir olmak üzere hadis, fıkıh, lügat, biyografi ve tasavvufla ilgili birçok eseri vardır.⁴ O'nun tefsir alanındaki en meşhur eseri dirayet, rivayet ve bilhassa tasavvufî özellik taşıyan *el-Babru'l-Medîd* adlı tefsiridir. İbn Acîbe, tefsirinde âyetleri guruplar halinde ele alır ve âyetleri nahiv ve lügat açısından değerlendirdikten sonra âyetin zâhirî tefsirini geniş bir şekilde yapar. En sonunda da "الإشارة" başlığı altında âyetlerin işârî/tasavvufî yorumlarına değinerek tefsirini tamamlar.⁵ İbn Acîbe'nin tefsiri her ne kadar tasavvufî yönüyle tanınsa da o, âyetlerin zâhiri yönünü ihmal etmemiş hatta işârî yorumundan fazla tutarak tefsirde zâhiri açıklamaların önemini göstermiştir.

Derkâniyye tarikatının önemli müşşidlerinden olan İbn Acîbe'nin⁶ tefsiri incelendiğinde onun ahlaki ve tasavvufî konularda söz sahibi olduğu ve bunları kendine has bir üslupla tefsirine yansıttığı görülecektir. O, mârifeti doğrudan Allah'tan gelen bir bilgi olarak görür ve bütün varlıkların fitratında mârifete ulaşma isteğinin bulunduğunu, buna ulaşmak için de öncelikli olarak kemâl ehliyle sohbet etmek gerektiğini ve nefsin arzularından, isteklerinden kalbin tamamen arındırılmasının şart olduğunu söyler.⁷ Bu nedenle o, nefs ve bununla bağlantılı olan mârifet, zühd, takva ve hakikat gibi konulara geniş yer vermekte, ilgili âyetler üzerinde müfessirlerin görüşlerini aktarmanın yanında orjinal açıklamalarıyla da dikkat çekmektedir.

¹ Hayreddin Zirîklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlmî li'l-Melâyîn, ts.), 1/245; Abûlgâni Kehhâle ed-Dımeşki, *Mu'cemü'l-Müellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, ts.), 2/163.

² Dilaver Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 262.

³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 2/163.

⁴ Geniş bilgi için bk. Hasan Azzûzî, *eş-Şeyh Ahmed bin Acîbe ve Menbecuhû fi'l-Tefsîr* (b.y.: el-Memleketu'l-Mağribiyye Vezâratu'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 2001).

⁵ Selvi, "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı", 271.

⁶ Mustafa Kara, "İbn Acîbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/294-295.

⁷ Mahmut Ay, *Ahmed b. Acîbe ve İşari Tefsir Açısından "el-Babru'l-Medîd"* (İstanbul: MÜSBE, Doktora tezi, 2010), 234.

İbn Acîbe'nin nefisle ilgili görüşlerini tespit etmeye çalışırken, *el-Babru'l-Medîd* adlı tefsirinin yanında *İkâzu'l-Himem fî Şerhi'l-Hikem*, *el-Fütûhâtü'l-İlâbiyye fî Şerhi'l-Mebâhisi'l-Asliyye*, *el-Febrese* gibi eserleri çalışmamızda zaman zaman başvurduğumuz kaynaklar olmuştur. Makalenin konusu aynı zamanda tasavvufî bir terim olduğu için tefsir kaynaklarının yanı sıra tasavvufî eserlerden de faydalanılmıştır.

İbn Acîbe'nin hayatı ve eserleriyle ilgili Jean Louis Michon'ın 1973'te Fransa'da yazdığı *Le Soufi Marocain Ahmad Ibn Ajiba*, Hasan Azzûzî'nin *eş-Şeyh Ahmed b. Acîbe ve Menhecubû fî't-Tefsîr*, Mahmut Ay'ın *Ahmed b. Acîbe ve İşârî Tefsîr Açısından el-Babru'l-Medîd*, Ramazan Emektar'ın *İbn Acîbe'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* adlı doktora tezleri ve Dilaver Selvi'nin İbn Acîbe'nin tefsirini tercümesi onunla ilgili yapılan önemli çalışmalardan bazılarıdır.

Çalışmamızın konusu ve amacı, İbn Acîbe'nin tefsirinde nefsin mahiyeti, sıfatları, mertebeleri ve nefisle olan mücahedede onun görüşlerini tespit etmeye çalışmaktır. Ayrıca onun konuyla ilgili görüşlerinde kimlerin etkili olduğu, hangi âlimlerin ve mutasavvıfların görüşlerine daha yakın olduğu da tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Nefsin Mahiyeti, Sıfatı ve Özellikleri

Çoğulu *nüfûs ve enfûs* olarak gelen nefis kelimesi sözlükte “ruh, can, hayat, nefes, varlık, zat, insan, kişi, hevâ ve heves, kan, beden” gibi anlamlara gelmektedir.⁸ Cahiliye döneminde bu kelime kalp,⁹ kendi,¹⁰ değerli ve kıymetli,¹¹ kan, ceset,¹² ruh ve can¹³ anlamlarında kullanılmıştır. Kur'ân'da nefis kelimesi 65 sûrede 298 yerde tekil ve çoğul haliyle¹⁴ Allah'ın zâtı,¹⁵ insan, cin, melek, hayvan veya bitki için zât,¹⁶ ruh, can,¹⁷ kişi, kendi,¹⁸ gönül, kalp¹⁹ ve cins²⁰ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Nefis kelimesi, Tevrat'ta 686 yerde²¹ Tanrı,²² dinlen-

⁸ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'l-Kalem, 1992), 818; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sader, 1994), 6/233-236; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-Vasûl* (Kahire, Daru'l Da'vet, ts.), 2/940; Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *Misbâhu'l-Munîr* (Kahire: Dâru'l-Meârîf, ts.), 2/617; Halil b. Ahmed el-Ferâhî, *Kitâbü'l-'Ayn* (b.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 4/249; Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tebzîbü'l-Lügâ* (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 13/8.

⁹ İmru'l-Kays b. Hucr, *Dîvân* (b.y.: Matba-i Daru'l Maârif, 1984), 272.

¹⁰ Lebid b. Rabi'atü'l-Amiriy, *Dîvân* (Beyrut: Daru Sadr, ts.), 141

¹¹ Nemr bn. Tevleb el-Ukli, *Divan* (Beyrut: Daru Sadr, 1863), 84.

¹² Eys b. Hacer, *Divan* (Beyrut: Daru Beyrut, 1980), 47.

¹³ İmru'l-Kays, *Dîvân*, 357; Hüzeliyyin, *Dîvân* (Kahire: ed-Daru'l-Kavmiyye, 1965), 3/ 22.

¹⁴ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfhebs li Elfâzi'l-Kur'an'il-Kerim* (Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Misriyye, 1945), 710-714.

¹⁵ *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâlî*, trc. Hayrettin Karaman v.dğr. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), Tâhâ 20/41; el-Mâide 5/116; el-En'âm 6/12; Âl-i İmrân 3/28.

¹⁶ el-Bakara 2/48; Lokmân 31/28; el-Müddessir 74/38; et-Tûr 52/21; en-Nisâ 4/1.

¹⁷ el-En'âm 6/93; ez-Zümer 39/42; eş-Şems 91/7; et-Tekvîr 81/14.

¹⁸ el-Bakara 2/286; Yûnus 10/23, 44,54; er-Ra'd 13/11; el-İsrâ 17/7; el-Ankebût 29/6; el-Câsiye 45/15; et-Tevbe 9/118

¹⁹ el-Bakara 2/109,235; Âl-i İmrân 3/154; Yûsuf 12/77; en-Neml 27/14; el-A'râf 7/205.

²⁰ et-Tevbe 9/128; er-Rûm 30/28; el-A'râf 7/188; eş-Şûrâ 42/11.

²¹ Yusuf Topyay, *Kutsal Kitap'ta ve Kur'an-ı Kerim'de "nefs" ve "ruh" Sözcüklerinin Artsüremlî (Diacronik) Semantik İncelemesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2016), 40.

²² *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1997), Amos 6/8.

mek,²³ kişi²⁴ anlamlarında kullanılırken İncil'de ise 417 yerde²⁵ ruh,²⁶ can,²⁷ gönül, kalp,²⁸ kendi, kendisi²⁹ gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Nefsin hakikatının ne olduğu, somut ya da soyut olup olmadığı, cevher mi ârâz mı olduğu, ruhla, kalple, akılla ve şeytanla olan ilişkisi, sıfat ve özellikleri, başlangıcı ve sonu ilim ehline çokça tartışılmıştır. Cürcânî'ye göre nefis, hayat gücünü üzerinde taşıyan bir cevher olup onun ışığı bedenini içini ve dışını kapsadığında uyanıklık hali, sadece içini kapsadığında uyku hali, tamamen ışığı söndüğünde ise ölüm hali meydana gelir.³⁰ Tehânevî'ye göre nefis, eserlerin kuvvet bakımından kaynağı, üzerinde taşıdığı maddeye kıyasla bir sureti ve kendisinde toplanan cinsin tabiatına kıyasla da bir kemâlidir.³¹ Kuşeyrî de nefsi; kişinin kötü vasıflara sahip olmasıyla yerilen, ahlaken hoş karşılanmayan huy ve davranışlarına olan meylî olarak tanımlamaktadır.³²

İbn Acîbe'ye göre, kudî nurdan yaratılan nefsin özünde kötülük yoktur. Bu nedenle kötülük nefsin yani ruhun zatından olmayıp maddî olan bedene girmesiyle sonradan ârız olmuştur. O, Mâide Sûresi 32. âyetini "...Her kim, bir cana kıymamış veya yeryüzünde fesat çikarmamış bir insanı (haksız yere) öldürecek olursa, (âdeti) bütün insanlığı öldürmüş gibi olur..." işârî yönden yorumlarken nefsin kötülük karakterinde yaratıldığını söyleyen Rûzbihân-ı Bakî'nin görüşüne katılmaz ve onu şöyle tenkit ederek nefsin mahiyeti hakkında şunları söyler:³³

"Muhakkik âlimlerine göre nefis ile ruh aynı şeydir. Ruh kötü arzu ve işlere meylettğinde ona *nefs*, kendini günahlara kaptırdığında ise *nefsi emmâre* denir. Nefsin istekleri azalıp, Allah'tan korku hali üstün gelmeye başladığında *nefsi levvâme*, mücâhedeyle üzerindeki gaflet perdesi kalkıp Allah'ı tanımaya başladığında ise ona *ruh* denir. Kötü hislerden tamamen temizlenince de ona sıradı verilir. Bu nedenle ruhun aslı, rabbânî bir nur ve lâhutî âleme ait olan sırlardan ibarettir."

Kur'ân'da yirmi bir yerde geçen ruh kelimesi,³⁴ canlılarda hayatı sağlayan unsur olarak tanımlanmakta ve bir yönüyle de hayatın devamlılığını sağlayan nefes anlamına gelmektedir.³⁵ Genel anlamıyla ruh; "Ana rahminde oluşma sırasında melek tarafından insanın bedenine üflenene ve ölümü anında insan bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici hakikat" olarak tanımlanabilir.³⁶ İbnu'l-Cevzî, *ruh* kelimesinin canlıların varlığını sağlayan ruh, Ceb-

²³ Çıkış 31/17.

²⁴ Ezekeil 18/20.

²⁵ Topyay, "*nefs*" ve "*ruh*", 324.

²⁶ Matta 10/28.

²⁷ Markos 8/35.

²⁸ Luka 1/46

²⁹ Yuhanna 9/21.

³⁰ Seyyid Şerif Ali b. Muhammed Cürcânî, *et-Ta'rifat* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 243.

³¹ Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm* (Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1996), 1714.

³² Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâle* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 1/203.

³³ Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî, *el-Babrü'l-Medîd fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Mecîd* (PDF: Mektebetü'ş-Şâmîle, 2019), 480.

³⁴ Bk. Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 326.

³⁵ Bk. İsfehânî, *el-Müfredât*, 369-371; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/462.

³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2018), 35/187.

rail, büyük bir melek, vahiy, rahmet, emir, üflemeyle meydana gelen bir çeşit yel ve hayat olmak üzere sekiz anlama geldiğini söylemektedir.³⁷

İbn Acîbe'ye göre nefis, ruh ve sır kavramları, tek bir müsemmâya ait isimlerdir. Bu da lâhûtî ve bedene sirâyet eden bir latîfedir. Bu latîfe hevâya meylettiğinde *nefs*, takvaya yöneldiğinde *ruh*, tam olarak tezkiye edildiğinde ise *sır* olarak isimlendirilir.³⁸ İbn Acîbe ve Ebû Mursî'ye göre insanda ruh ile nefis aynı anda varlığını sürdüremez. Yani ruh, ancak nefsin ölümünden sonra dirilebilir.³⁹ Ruh mânevî kirlere ve bulanıklardan temizlenip dirildiğinde kendisine sırlar akmaya başlar ve Allah'ın âyetlerinden bir âyet, delillerinden bir delil olur.⁴⁰ Ruh öyle bir hale gelir ki Allah'ın ezelde ilâhî yardım takdir ettiği kişiler bu ruha itaat ederek ona teslim olurlar. Ancak huzurdan kovulan kimselerin nefsleri kibirlerinden dolayı teslim olmaktan uzak tutulurlar ve böylece onlar Allah'ın nurunu görmekten mahrum kalırlar.⁴¹

Müellife göre ruh ile beden arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır. Bu nedenle insanın beşeri yönünü anlatan âyetlerde ruhun bazı özellikleriyle ilgili işaretlere rastlamak mümkündür.⁴² İlk olarak Allah'ın yarattığı fitrat üzere bulunan ruh, bedene intikal ettikten sonra birçok mânevî ölüm şekliyle karşılaşır ve Allah'ın yardımıyla da tekrar tekrar dirilir. Ruh, bazen inkârla ölür, imanla dirilir; bazen günah ve isyanlarla ölür, sonra tövbeyle dirilir; bazen nefsâni şehvetlerle ölür, ardından zühd ve riyâzetle dirilir; bazen gaflet ve tembellikle ölür, sonra Allah'a yönelmekle dirilir; bazen mânevî âlemi terk edip maddeye yönelmekle ölür, ardından mananın ve eşyanın hakikatini tefekkürle müşâhede ederek dirilir. Bunun sonrasında ise artık ebediyete kadar onun için hiçbir ölüm yoktur.⁴³

İbn Acîbe, ruh ve nefsin sürekli çatışma halinde olduklarını söyler. Ruh, hakikat deniziyle şeriatin arasında bulunurken, nefis buradan oldukça uzaklardadır. Ruhtan daha aşağıda nefsten ise yukarıda bulunan kalp, ruh ve nefsin ele geçirmek için uğraştıkları bir yerdir. Kalbe bazen ruhun orduları olan ilâhî varidât gelir ve kalbi kendisine doğru çekmeye başlar. Bazen de nefsin orduları olan kötü düşünceler ve çirkin vesveseler gelerek kalbi nefsâni hazlara çekerek onun gaflette kalmasını sağlarlar.⁴⁴ İbn Acîbe, nefsleri cehalete, şüpheye, şirke sürükleyen ve kalpleri arındırmayan ilmin faydasız olduğunu söyler.⁴⁵ Ona göre faydalı ilim Allah'ın zâtını, sıfatlarını ve hükümlerini bilmeye yönelten ilimdir.⁴⁶ İbn Acîbe, nefis terbiyesinde ilmi ve ameli birbirinden ayrılmaz bir bütünün parçaları olarak görür ve ilmin meyvesinin amel, amelin neticesinin ise mânevî hâl olduğunu söyler.⁴⁷ Ona göre Allah'a

³⁷ Bk. Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yün* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 322-24

³⁸ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 480.

³⁹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 117.

⁴⁰ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 120.

⁴¹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 108.

⁴² Ay, *Ahmed b. Acîbe*, 266.

⁴³ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 577.

⁴⁴ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 697.

⁴⁵ İbn Acîbe, *el-Fütûhâtü'l-İlâhiyye fî Şerhi'l-Mebâhisi'l-Asliyye*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Üveysî (Dimaşk: el-Yemâme li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1998), 508.

⁴⁶ İbn Acîbe, *el-Fütûhâtü'l-İlâhiyye*, 368.

⁴⁷ İbn Acîbe, *el-Febrese*, thk. Abdulhamid Salih Hamdân (Kahire: Dâru'l-Ğadi'l-Arabî, 1999),40.

ulaştırarak olan bilgisizlik, ondan uzaklaşmaya sebep olan, kişiyi şehvete ve kötülüğe yönlendiren bilgidenden daha üstündür.⁴⁸

Nefsle olan mücadelede ruhun nefse üstün gelebilmesi için nefsin sıfat ve özelliklerinin iyi bir şekilde bilinmesi ve ona göre davranılması gerekir. İbn Acîbe, tefsirinde özellikle nefsi emmâreye ait olan hevâ, kibir, hased ve hırs gibi kötü sıfat ve özellikler üzerinde durmuş ve bunları açıklamaya çalışmıştır.

İbn Acîbe, insanın bir şeylere olan sevgisinin, muhabbetinin kalbi kuşatması ve onu ele geçirmesi, nefsin arzusu ve meylî, şehvetlere yönelmesi gibi anlamlara gelen hevânın, şehvetin⁴⁹ âyetlerde⁵⁰ ve hadislerde⁵¹ şiddetle tenkit edildiğini söyler. Özellikle de nefsi emmâre'nin bir özelliği olan şehveti, insanı Allah'ı müşâhede etmekten alıkoyan her şey olarak tanımlar.⁵² Ona göre hevânın aslı nefsin kendisini beğenmesi ve elde ettiği hazlara yönelerek onları yapmasıdır. Ayrıca kişinin kerametlerle oyalanması ve mânevî makamlara dalarak müşâhede makamına ulaşamaması da bir çeşit hevâyâ uymaktır. İnsanın sahip olduğu bütün hevâlardan bir anda kurtulması mümkün değildir. Bu nedenle nefis, öncelikli olarak kötülüklerden uzaklaştırılmalı sonra da ona mubah olan şeyleri terk etmesi sağlanmalıdır.

Nefsin hevâlarıyla mücadele etmenin ve başarılı olmanın yolu kâmil bir mürşide bağlanıp, nefsini ona teslim etmekle mümkün olur. İbn Acîbe, izzet ve şerefın nefsin hevâsına uymamakla, zillet ve alçaklığın da nefsin hevâsına uymakla olduğunu söyler⁵³ ve Hasan el-Şâzelî'nin "Nefsi hevâ ve şehvetlere dalan kimse Allah'ın kendisine verdiği iman ve İslam nimetlerini hatırlamalı ve buna şükretmeli, sonra da her zaman Allah'ım beni kurtar diyerek yalvarmalı ve Allah'a yönelmelidir." sözlerini hatırlatarak hevâ ve şehvetten kurtulmanın mümkün olduğunu aktarır.⁵⁴ İtikadi, amelî ve ahlakî her türlü dalâletin kaynağı olan hevânın insan ruhunda bulunması kişinin dalâlete düşeceği anlamına gelmez. Nitekim insan, nefsiyle mücadele edip hayra yöneldiğinde hevâdan kurtulabilmektedir.

Hevâ ile ilgili âyet ve hadislerle baktığımızda; vahye uymanın mü'mine, hevâyâ uymanın ise kâfir, müşrik ve münafıklara ait bir özellik olduğu bildirilmektedir. Hevânın; şehvet, hırs, öfke, iç ve dış duygular gibi birçok yardımcı olması nedeniyle çoğu zaman akla

⁴⁸ İbn Acîbe, *İkâzu'l-Himem fî Şerhi'l-Hikem*, haz. Ali Ebu'l-Hayr (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2005), 88.

⁴⁹ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâb Tâcu'l-Lüğa ve Sihâbu'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 2/1837; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/372; Muhibbuddin Ebu'l-Feyd Seyyid Muhammed Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (b.y.: Dâru'l-Hidaye, 2010.), 10/415. İsfehânî, *el-Müfredât*, 849, Tehânevî, *Keşşâfü Istilâhât*, 2/1543; Cürcanî, *et-T'arîfât*, 257.

⁵⁰ Bk. el-Mâide 5/77; el-En'am 6/56; el-Furkân 25/43; el-Câsiye 45/23.

⁵¹ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şahîh* (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), "Rikâk", 28; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-Şahîh* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, ts.), "Cennet", 1; Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvud, *Sünen* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Sünnet", 22; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Mısır: Şirketü Mektebe, 1975), "Sıfatü'l-Cenne" 21, "Kıyâmet" 25; Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *es-Sünen* (b.y.: Dâru'l-Muğni, 2000), "Mukaddime", 30; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen* (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), "Züh'd", 31.

⁵² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, 267.

⁵³ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, 1969.

⁵⁴ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, 660.

galip geldiği⁵⁵ ve nefsin ruha sırt çevirerek dinin emirlerine karşı çıkma durumunu gösterdiği bilinmektedir.⁵⁶

İbn Acîbe, insanın kendisinde bulunmayan bir üstünlüğü sanki varmış gibi göstererek kendisini başkalarından üstün görme hali olan kibrin,⁵⁷ nefsi emmârenin bir sıfatı olduğunu belirtir. O, Kur'ân'daki⁵⁸ ve hadislerdeki⁵⁹ kibir örneklerine değinir ve kendisini yaratılış olarak Hz. Âdem'den üstün gören İblis'in ilk kibirlenen kişi olduğunu ve sonucunun da cennetten çıkarılmak şeklinde gerçekleştiğini aktarır.⁶⁰ Firavun'un da saltanatını kaybetmek ve kendinden aşağı gördüğü insanların seviyesine düşmemek için ortaya koyduğu inat ve kibrin onu cehenneme sürüklediğini söyler.⁶¹ İbn Acîbe, kibrin Allah'ı inkâr edenlerin ve Allah'la mücadele edenlerin bir vasfı olduğunu ve bu vasf bulunduğu sürece de onların hidayete ulaşmalarının mümkün olmadığını belirtir. Zira kibirli olanların kalpleri mühürler ve onlar Allah'ın birliğini, kudretini göremezler, düşünemez bir hale gelirler.⁶²

Kur'ân'da inkâr boyutuyla kibir genel itibarıyla Allah'a ve peygamberine karşı olan büyülenme olarak geçmektedir.⁶³ İbn Acîbe'nin konuyla ilgili görüşleri, Muhâsibî ve Gazzâlî gibi âlimlerin görüşleriyle paralellik arz etmektedir. Muhâsibî; nefsin, insanlar içinde kendisini seçkin, faziletli, doğru ve şerefli biri olduğunu gösterme gibi bir meyli olduğunu söylerken,⁶⁴ Gazzâlî de kibri büyüklük duygusu, tekebbürü ise bu duygunun eyleme dönüşmesi şeklinde ifade etmiştir.⁶⁵

Kibir, yanlış düşünmeye, akli ve iradeyi yanlış yöne sevk eden bir huydur. Genel olarak Kur'ân'da kibrin inkâr'daki rolü üzerinde durulur⁶⁶ ve tek mütekebbir'in Allah (cc) olduğu hatırlatılarak insanın tevâzu içinde olması istenir.⁶⁷ Kibrin psikolojik bir sorun olduğu ve narsizm olarak isimlendirildiği, tevazudan uzak kişilik bozukluğu ile örtüştüğünü ifade edilmektedir.⁶⁸ Ayrıca üstünlük duygusuna kapılarak verici değil alıcı olmaya meyilli olan bu kişiler zamanla kendilerini megalomani denilen her şeyden büyük görme yani azâmet hastalığına da tutulabilmektedirler.⁶⁹ Bundan kurtuluş ise sadece psikolojinin yöntemleriyle başa-

⁵⁵ Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *en-Nefs ve'r-Rub* (Tahran: y.y., 1944), 105.

⁵⁶ Toshihiko İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ablâkî Kavramlar*, trc. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1997), 190, 191; İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtûbî, *el-İ'tisâm* (Suud: Dâru İbn Affân, 1992), 212-214.

⁵⁷ İsfehânî, *el-Müjfredât*, 697; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5/126; Mecdüddin Muhammed b. Yakub Fîrûzâbâdî, *Besâirü Zevî't-Temyîz fî Letâifî Kitâbi'l-Lâhi'l-Azîz* (Kahire: İhyâ't-Türâsî'l-İslâmî, 1992), 4/325.

⁵⁸ Bk. el-Furkân 25/21; Sâd 38/74; Nûh 71/7; en-Neml 27/14 vb.

⁵⁹ Bk. Buhârî, "Edeb", 61; Müslim, "Cennet", 47; Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (Şam: Mektebü'lMatbuâtî'l-İslâmî, 1986), "Zekât", 69; İbn Mâce, "Ticaret", 30; Ebû Dâvud, "Libâs", 27; Tirmizî, "Cehennem", 13.

⁶⁰ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 604.

⁶¹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 1844.

⁶² İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 643, 1387.

⁶³ Ahmed b. Muhammed Ali b. Hacer Heytemî, *eş-Zevâcîr an İktirâfî'l-Kebâir* (Beyrut: D'aru'l-Fikr, 1987), 1/118.

⁶⁴ Ebû Abdillâh el-Hârîs b. Esed el-Muhâsibî, *el-Vesâyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 342-343.

⁶⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* (Beyrut: Dâru'l-Mârife, ts.), 3/343-344.

⁶⁶ Bk. es-Sâffât 37/35; el-Câiye 45/31; el-Müddessir 74/23.

⁶⁷ Bk. el-Haşr 59/23.

⁶⁸ Nevzat Tarhan, *Güzel İnsan Modeli* (İstanbul: TİMAŞ Yayınları, 2011), 144.

⁶⁹ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 220-221.

rilamaz. Burada nefsin özelliği bilinmeli bunun genel olarak inkâr edenlerin vasfı olduğu akıldan hiç çıkarılmamalıdır.

İbn Acîbe, birinin sahip olduğu nimet veya faziletin yok olmasını ve onun elinden çıkıp kendisinde bulunmasını arzu etmek⁷⁰ ve Allah tarafından başkasına verilmiş nimetleri çekememek⁷¹ gibi anlamlara gelen ve gerek âyetlerde⁷² gerekse hadislerde⁷³ yerilmiş olan hasedin nefsin kötü bir sıfatı olduğunu söyler. İbn Acîbe, hasedin aslının başkasına verilen hayra üzülerken bunun ondan gitmesini, yok olmasını istemek olduğunu, nefsâni ve şeytani bir duygu olan hasedin dışarı vurulduktan sonra başlayıp etrafına zarar verdiğini, ancak kişinin içinde kaldığı süre içinde sadece sahibini sıkıntıya soktuğunu söyler. Zira böyle bir durumda kişi öncelikle günah kazanır, Allah'a saygısızlıkta bulunur ve kalbinden gam, keder eksik olmaz. İbn Acîbe, hasedin büyük günahlardan olduğunu, İblis'in Hz. Âdem'e bu yüzden secde etmediğini, Kâbil'in de kardeşi Hâbil'i hased ederek öldürdüğünü böylece de gökte ve yerde ilk işlenen günahın sebebinin hased olduğunu belirtir.⁷⁴

İbn Acîbe, Hz. Peygamberin "Ateşin odunu yakıp kül ettiği gibi hased de insanın iyiliklerini yakıp kül eder"⁷⁵ hadisini aktarır ve hasedin; Müslümanın elinde bulunan bir nimetin yok olmasını istemek, yok olmasını istedikten sonra kendisine geçmesini arzulamak ve onda olan nimetin yok olmasını istemeden aynısının kendisinde de bulunmasını temenni etmek şeklinde üç derecesinin olduğunu ancak üçüncüsünün câiz olup ona hased değil gıpta, imrenme denmesi gerektiğini söyler.⁷⁶ Gazzâlî de bunlara ilaveten, başkasında olan nimetin yok olmasını istemeden kendisinde de bulunmasını isteme durumu olan ancak kendisine verilmediği takdirde başkasının da kendisini geçmemesini isteme hali olan hasedin dördüncü bir derecesinden bahseder.⁷⁷

İbn Acîbe'ye göre, hased ve eziyet edilen kişi bunları kendisine yapandan uzaklaşmalı, kulluk görevlerini yerine getirmeye çalışarak Allah'a sığınmalıdır. Zira böylesi kişilerin hakkından ancak Allah (cc) gelir ve O, kendisine sığınanları asla geri çevirmez.⁷⁸ Ayrıca O, Süfyânî Sevri'nin "Hased eden kimse, Allah'ın nimetlerinin düşmanı ve Allah'ın kulları arasındaki taksimine de rıza göstermemiş olur." sözünü aktarır ve böylesi bir nefsin asla mârifet makamına ulaşamayacağını söyler.⁷⁹

Esed, hasedi bütün kötülüklerin anası olarak görmekte ve hased eden kişide ruhsal ve bedensel bozuklukların meydana geldiğini, bu nedenle hased edilene ciddi zararlar verebileceğini söylemektedir.⁸⁰ el-Hanbeli de hasedin nefsin kötülüğünden ve şerrinden kaynak-

⁷⁰ İsfehânî, *el-Müfredât*, 234; Cevherî, *es-Sıhâb*, 2/465; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 8/25-26.

⁷¹ Ömer b. Muhammed el-Hârizmî *ez-Zemahşerî, Esâsü'l-belâğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/188.

⁷² Bk. el-Bakara 2/109; en-Nisâ 4/54; el-Felâk 113/5.

⁷³ Bk. Müslim, "Birr", 24, 28; Nesâî, "Cihâd", 8; İbn Mâce, "Zühd", 22.

⁷⁴ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 2375.

⁷⁵ Ebû Dâvûd, "Edeb", 52; İbn Mâce, "Zühd", 22.

⁷⁶ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 2375.

⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/192.

⁷⁸ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 147.

⁷⁹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 396.

⁸⁰ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 3/1325.

landığını, başkasından öğrenilerek değil de yaratılıştan gelen ve başkasında bulunan nimetlerin yok olması için gösterilen kötü bir huy olduğunu ifade etmektedir.⁸¹ Yazır, hasedin zamanla kine dönüşebileceğine dikkatleri çekmiş ve hased eden kişinin bakışlarının göz değerine dönüşebileceğini ve bundan Allah'a sığınması gerektiğini söylemiştir.⁸²

Psikolojik ve sosyolojik açıdan son derece tehlikeli olan hased, kin, çekememezlik ve kıskançlık gibi insanın nefsinde var olan duygulardan kaynaklanmaktadır. Hased, Kur'an'da daha çok inanç yönünden bozuk olan kişilerin mü'minlere karşı besledikleri bir durumu ifade etmektedir. Bu nedenle İbn Acîbe hasedi büyük günahlardan görmüş, onlardan uzak durulmasını tavsiye etmiştir. Böylesi duygulara sahip olanların ise mârifetullaha ulaşamayacaklarını da söylemiştir.

İbn Acîbe; kötülüklerde, şerlerde, arzulara ve tutkulara aşırıya gitmek,⁸³ açgözlülük,⁸⁴ öfke, kızgınlık,⁸⁵ gibi anlamlara gelen "hırs" kavramının da âyetlerde⁸⁶ ve hadislerde⁸⁷ yerilen bir davranış olduğunu belirtmiş ancak olumlu yönde gösterilen hırsın bunun dışında tutulması gerektiğini söylemiştir.⁸⁸

İnsanın fitratında olan mal edinme ve biriktirme hırsı, "Nefsani arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yağın yağın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağlam hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır."⁸⁹ âyetiyle açık bir şekilde bildirilmiştir. İbn Acîbe, mala aşırı derecede düşkün olup onu kimseye vermemeyi ve başkasının malına tamah ederek hırs gösterilmesini şuh, kimsenin malına tamah etmeden elindeki malı vermemek için gösterilen hırsı da buhl olarak tanımlar. Nefsin bir sıfatı olan şuh'un, buhl'dan daha kötü ve helâk edici bir durum olduğunu söyler.⁹⁰ Ayrıca o, mala karşı yapılan hırsın kötülüğünü Hz. Peygamberin "İnsana verilen şeylerin en kötüsü, mal hırsıyla cimrilik ve ödünü koparan korkaklıktır."⁹¹ sözleriyle aktarır.⁹²

Özellikle Yahudilerin dünyaya karşı olan aşırı hırsları Bakara Suresi 96. âyetiyle⁹³ bildirilerek kınanmış ve insanların bu tutumdan uzak durmaları istenmiştir. İbn Acîbe, dünyada sürekli kalmak ve dünya nimetlerini bütün gücüyle elde etmek için hırs gösteren kişilerde Yahudilere ait olan dünyevi hırsın bulunduğunu söyler. Ancak uzun süre yaşamayı daha

⁸¹ Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Tefsîru'l-Mu'avvizeteyn* (b.y: Dâru'l-Hadîs, 1989), 60.

⁸² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 10/485.

⁸³ el-İsfehânî, *el-Mi'fredât*, 227;

⁸⁴ Cevherî, *es-Sıhab*, 3/1032.

⁸⁵ *Tükçe Sözlük*, T.D.K. (Ankara: TTK Basımevi, 1988), 1/503.

⁸⁶ Bk. el-Bakara 2/96; el-Meâric 70/19-21;

⁸⁷ Bk. Buhârî, "Ahkâm", 7; Müslim, "Zekât", 39; Tirmizî, "Zühd", 43; Nesâî, "Bey'at", 39; Dârimî, "Rikak", 21; İbn Mâce, "Zühd", 27;

⁸⁸ Bk. et-Tevbe 9/128; Yûsuf 12/103; en-Nahl 16/37; Ebû Dâvûd, "Salât", 100.

⁸⁹ Âl-i İmrân 3/14; Bk. el-Fecr 89/20; el-Âdiyât 100/8;

⁹⁰ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 2176.

⁹¹ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 21.

⁹² İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 2246.

⁹³ "Yemin olsun ki, sen onları yaşamaya karşı insanların en düşkünlü olarak bulursun. Putperestlerden her biri de arzular ki, bin sene yaşasın. Oysa yaşatılması onu azaptan uzaklaştırmaz..." el-Bakara: 2/96.

fazla sâlih amel işlemek, mânevî makam ve hallerde ilerlemek için yapılan hırsın ise bir sâkincasının olmadığını da belirtir.⁹⁴

İnsanın tabiatında var olan hevâ, şehvet, kibir, hased ve hırs gibi birçok sebeplerle ortaya çıkan bu sıfatlar genel olarak nefs-i emmâre ve levvâme'nin sıfatlarıdır. İbn Acîbe'nin ve birçok âlimin de ifade ettiği gibi bu sıfatlar kendilerini farklı derecelerde gösterebilmektedir. İbn Acîbe, bu sıfatları mârifete ulaşmada engel görerek kurtulmanın yollarını da açıklamıştır. İbn Acîbe'nin de belirttiği gibi Müslümana yakışan en güzel davranış, Allah'ın kullarına bahsetmiş olduğu bu sınırlı nimetlere takılarak ruh dünyasını meşgul etmemek ve Allah'a yönelerek, isteyeceklerini ondan istemek ve kalbini bu tür şeylerle kirletmemektir.

2. Nefsin Mertebeleri

Allah'a ulaşmak için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan mânevî yolculuğa seyr-u sülûk denir.⁹⁵ Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) bu yolculukta nefsin beş mertebesi bulunduğunu söylerken,⁹⁶ Hakîm-i Tirmizî (ö.320/932) ve Eşrefoğlu Rûmî (ö.874/1470) dört,⁹⁷ Gazzâlî (ö.505/1111) üç,⁹⁸ İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ise yedi mertebe bulunduğunu söylemiştir.⁹⁹ Mutasavvıflarca aşağıdan yukarı doğru hareket eden ve adına *Atvâr-ı Seb'a* denilen nefsin yedi mertebesi olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁰ İbn Acîbe ise, nefsin üç mertebesi bulunduğunu, son mertebe olan mutmainnedenden sonra nefsin ruh ve sır derecelerine ulaştığını söyler.¹⁰¹

İbn Acîbe, gerçekte nefsin tek olduğunu ancak tezkiye ve terbiye edilerek mânevî yükselişler veya inişler geçirdiğini, bu nedenle de emmâre, levvâme, mülhime ve mutmainne gibi isimler aldığını belirtir.¹⁰² Ona göre günahları çekinmeden işleyen nefse "nefs-i emmâre", işlediği günahlardan dolayı pişman olup kendini kınayana "nefs-i levvâme", ilhâm alan ve veren bir hale gelen nefse "nefs-i mülhime" ve nihayet Allah'tan başka her şeyden vazgeçip yalnızca Allah (cc) ile huzur bulan nefse ise "nefs-i mutmainne" denir.¹⁰³

Nefsin ilk mertebesi olarak görülen "nefs-i emmâre" Kur'ân'da "*Nefsimi temizle çıkarmıyorum. Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder...*"¹⁰⁴ şeklinde geçmektedir. Bedenin arzu ve heveslerine meyleden bu nefis, bütün şerhlerin barınağı ve kötü huyların kaynağı olup

⁹⁴ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 138.

⁹⁵ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yay. 2009), 237; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1991), 428.

⁹⁶ Ramazan Muslu, *Mustafa Kemalî Bekirî ve Tasavvufî Görüşleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2005), 152.

⁹⁷ Mustafa Kara, *Eşrefoğlu Rûmî* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 57.

⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/4.

⁹⁹ Öncel Demirdaş, "Kösec Ahmed Trabzonî'ye Göre Nefs ve Nefsin Kategorileri", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2013), 161.

¹⁰⁰ Süleyman Uludağ, "Nefs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/528; Osman Türer, "Letâif-i Hamse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/143;

¹⁰¹ İbn Acîbe, *İkâzu'l-Himem*, 113; İbn Acîbe, *el-Febrise*, 106-107.

¹⁰² İbn Acîbe, Yûsuf Sûresi 53. âyetini işâri yönden yorumlarken nefsi genel olarak emmâre, levvâme ve mutmainne şekline üçe ayırır. Ancak başkalarının buna mülhimeyi de ekleyerek dörde çıkardıklarını söyler. Bk. İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 883, 2339.

¹⁰³ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 2274, 2339.

¹⁰⁴ Yûsuf 12/53.

dünyevi lezzetleri ve hissi şehvetleri emrederek kalbi aşağılık olan şeylere çeker.¹⁰⁵ İbn Acîbe bu nefsin bütün zamanlarını, vücudun azalarını ve kabiliyetlerini şehvetlere yönelmede kullanılarak geçirdiğini söylemektedir.¹⁰⁶ Nefs-i emmâre, değerli ve güzel şeyleri akla ve kalbe çirkin, değersiz şeyler olarak göstererek akli ve kalbi aldatır. Bu nefis vasıtasıyla kalbe ilk geçen kötülük şehvet olup bunu sırasıyla kötü şeylere olan meyil, öfke, kibir, çekememezlik, zulüm ve tutkular takip eder.¹⁰⁷ Bu makamda nefis, bütün kötülüklerin kaynağı ve şerhlerin barınağıdır.¹⁰⁸

İbn Acîbe, insanın nefsâni arzularına tâbi olup, gaflet içerisinde bulunarak kendisini mahvetmemesi ve kötülükleri emreden bu nefsi emmârenin öldürülmesi gerektiğini söyler. Zira ruh; günah ve hevâ içinde kaldığı müddetçe nefis, bu durumdan kurtulduğunda ise ruh adını alır.¹⁰⁹ Bu nedenle insan, nefisinden asal râzı olmamalıdır. Çünkü nefisinden râzı olan kişi onu değiştirmek veya geliştirmek için herhangi bir çabada bulunmaz.¹¹⁰

Sadece İbn Acîbe değil; Râzî, Kurtubî, Beydâvî, gibi müfessirler de nefislerin, Allah'ın koruması dışında her zaman kötülüğü emrettiklerini söylemişlerdir.¹¹¹ İbn Kayyum da Allah'ın, kulunu nefsiyle baş başa bıraktığında nefisindeki şer ve kötü ameller sebebiyle helâka uğrayacağını belirtmiştir.¹¹² İslam âlimleri, insan nefsinin olumsuz tarafı olan nefsi emmâreyi, kötülükleri emreden, hevâ ve şehvetlere yönelen, kötü ahlak ve davranışların kaynağı olarak görmüşler ve bununla mücadele edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Nefsin ikinci mertebesi olarak görülen nefsi levvâme Kur'ân'da "*Kıyâmet gününe yemin ederim. Kendini kınayan nefse yemin ederim*"¹¹³ şeklinde geçer. İbn Acîbe, âyette geçen kıyâmet ve levvâme'nin büyük olaylar olması nedeniyle kendilerine yemin edildiğini söylemektedir. Ancak levvâme olan nefis yaptığı yanlışlardan dolayı kendini kınadığı için Allah (cc) katında daha değerli ve büyüktür. Bu nefis zamanla kişiyi hayırlara ve ledünnî ilimlere götüren nefsi mühlimeye dönüşür. Daha sonra da Allah'ı müşâhede eden, Allah'ı varlıklara delil olarak gören mutmainne makamına ulaşır. İşte burada nefis aslına döner ve Allah'tan başka her şeyin fâni, Allah'ın ise bâkî olduğunu gerçek bir şekilde anlar.¹¹⁴

¹⁰⁵ Cürcânî, *Ta'rifât*, 243; Abdünnebi b. Abdürresûl Ahmed Nekkî, *Düstûru'l-Ulemâ* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2000), 2/221; Muhammed Umeym el-İhsan el-Müceddidi el-Berekti, *Et-Ta'rifatü'l-Fıkhiyye* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2002), 230; Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcîl'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, *et-Tevkîf 'Ala Mubimmâti't-Te'ârîf* (Kahire: Âlimü'l-kütüb, 1990), 328.

¹⁰⁶ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 881.

¹⁰⁷ İbn Kayyum, *er-Râb*, 229,232.

¹⁰⁸ Cürcânî, *Ta'rifât*, 243.

¹⁰⁹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 381.

¹¹⁰ Ramazan Emektar, *İbn Acîbe'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Konya: NEÜSBE, doktora tezi, 2019), 187.

¹¹¹ Fahrüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1998), 18/470; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li-Abkâmi'l-Kur'ân*, Thk. Ahmet Berduni ve İbraim Atfeş (Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 9/210; Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Emwâru't - Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Thk. Muhammed Abdurrahman (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1997), 3/167.

¹¹² Ebû Abdullâh Muhammed b. Ebî Bekr İbn kayyim el-Cevziyye, *er-Râb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 226.

¹¹³ el-Kıyâmet 75/1-2.

¹¹⁴ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 2274.

Müellifimizin âyeti yorumlamasından anlaşıldığına göre kendini kınayan nefis Müslüman'ın nefsi olup iyi-kötü bütün nefsleri kapsamamaktadır. Zira bazıları Hz. Peygamberin "Kıyamet günü iyi-kötü herkes kendisini kınayacak ve hayırlı işler yapanlar daha fazla yapmadıkları için, kötülük yapanlar da yaptıkları için kendilerini kınayacaklar."¹¹⁵ hadisine dayanarak bunun kötü olan nefsleri de kapsadığını ileri sürmüşlerdir. İbn Acîbe, Sa'lebî'nin bunu Hz. Berâ'nın sözü olarak naklettiğini, Ebüssuûd'un ise yemin edilen nefsin yüceliğini düşünererek bu haberin zayıf olabileceğini belirttiğini söyler.¹¹⁶

İbn Acîbe'nin yanı sıra İbnü'l-Cevzî, Suyûtî, Ebüssuûd gibi âlimler; bu nefsin en önemli özelliğinin iyi ya da kötü yaptığı her şeyde kendisini kınaması olduğunu söylemişlerdir. Zira bu nefis iyilik yaptığında neden fazla yapamadım, kötülük yaptığında da neden yaptım şeklinde kendini kınamaktadır.¹¹⁷ Cürcânî de nefsi levvâmenin kişinin kalbini nuruyla aydınlattığını ve onu gaflet uykusundan uyandırarak yaptığı kötülükler karşısında tövbe ettirmeye çalıştığını ifade eder.¹¹⁸ İsmail Hakkı Bursevî de; nefs-i levvâmenin emmâre ve mutmainneye bakan iki yönü olduğunu, emmâreye baktığı zaman geçmişte yaptığı günahları hatırlayarak pişmanlık içinde ibadete yöneldiğini, nefs-i mutmainneye baktığı zaman da onun nuruyla nurlanarak geçmişte yapılan hatalara karşı pişmanlık içine girdiğini söylemektedir.¹¹⁹

Nefs-i levvâme mertebesinde kişinin düşünceye dalarak özeleştirisi yapması aslında iyi bir şeydir. Bu davranış onu hatalarını ve yanlışlarını bulmaya sevk edecektir. Ancak kişi buna rağmen yönünü mülhime mertebesine değil de emmâre mertebesine çevirirse hem dünyasına hem de âhiretine zarar vermiş olacaktır.

Nefsin üçüncü mertebesi olarak kabul edilen ve ilham edilmiş nefis yani iyiliği ve kötülüğü, hayır ve şerri birbirinden ayırt edebilecek yeteneğin verilmiş olması anlamına gelen "nefs-i mülhime"dir.¹²⁰ Kur'ân'da "... ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ..."¹²¹ şeklinde geçmektedir. İbn Acîbe, âyette geçen nefse; takva ve isyan duygusunun ilham edildiğini, ona günahın çirkinliği ile itaatın güzelliklerinin öğretildiğini ve her iki yöne gidebilecek kuvvetin verildiğini söylemektedir.¹²²

İbn Acîbe, Rûzbihân Baklî'nin "Allah (cc), bu nefse helak sebebi olabilecek günahları ve kurtuluşa götürecek şeyleri öğretti. Böylece nefis günah ve takva yoluyla yaratıcısını tam bir şekilde tanıyarak mârifete ulaşabilecektir." sözlerini aktardıktan sonra nefsin kemâl

¹¹⁵ Tirmizî, "Züh'd", 59; Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ* (b.y.: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000), 2/225.

¹¹⁶ İbn Acîbe, *el-Bahru'l-medîd*, 2272.

¹¹⁷ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr fi İlmî't-Tefsîr*, thk. Abdu'r-Rezzak el-Mehdi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 2000), 4/369; Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.), 8/343; Muhammed b. Muhammed Mustafa Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l akli's-selim ilâ mezâyali'l-kitebi'l-Kerim* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, ts.), 9/64.

¹¹⁸ Cürcânî, *et-Târifât*, 243.

¹¹⁹ İsmail Hakkı b. Mustafa Bursevî, *Râhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 10/243.

¹²⁰ Mehmet Canbulat, "Hevâ" *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 524.

¹²¹ eş-Şems 91/8.

¹²² İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd*, 2343.

halini kazanacak en sağlam bir şekilde yaratıldığını belirtmektedir.¹²³ Bursevî, nefse ilham edilen şeyin kötülükleri işlemek için değil, bunlardan kaçınmak için olduğunu, iyiliklerin ise yapılmak için ilham edildiğini söylemektedir. Zira ilham iyi olan şeyleri kapsadığı için kötü olan şeyleri yapmak maksadıyla bana ilham edildi ifadesinin kullanılamayacağını belirtir.¹²⁴

İbn Acîbe, nefsin dördüncü mertebesi olan ve “*Ey tatmine ermiş nefis!*”¹²⁵ olarak geçen nefs-i mutmainne’nin, Allah’ı zikirle, müşâhede ederek O’nun sevgisiyle huzura kavuşan ve yâkinin zirvelerine ulaşan bir nefis olduğunu söylemektedir. Bu öyle bir nefistir ki güven içinde olduğundan dolayı hiçbir şey onu korkutmaz, üzüntüye düşürmez, hiçbir şekilde şüphe ve vehm içinde bulunmaz. İbn Acîbe, bu nefsi anlatırken Rûzbihân Baklî’nin şu sözlerine de yer verir: “Nefsi mutmainne, kendisini var eden ilk hitabın nurundan meydana gelmiş, Allah’ın çağrısına uymuş ve O’na ulaşmakla huzur bulmuştur. Bütün halleriyle Allah’ı müşâhede eden bu nefis Allah’ın özel yardımıyla Allah’tan razıdır. Allah (cc) da onu seçmekle ondan razıdır.”¹²⁶

İbn Acîbe, “*Andolsun ki kadın ona meyletti. Eğer Rabbinin işaretini ve ikazını görmemiş olsaydı o da kadına meyletmışti*”¹²⁷ âyetinde geçen “هَمَّ” kelimesinin meyletmek şeklinde değil irade dışı kalbe gelen düşünce olarak açıklamanın hem mutmainne hem de diğer nefisler için uygun olabileceğini söyler. Ayrıca o, İbn Cüzey, Beydâvî, Râzî, Ataullah İskenderî ve Abdurrahmân-ı Fâsî gibi âlimlerin Hz. Yusuf hakkında “*ona meyletti*” ifadesine dayanarak bazı yanlış açıklamaları kabul etmediklerini zira nefisleri ruha ait sıfat ve haller içinde yok olmuş peygamberlerde böylesine bir meylin olmayacağı görüşünde olduklarını aktarır ve kendisinin de bu görüşte olduğunu beyan eder. İbn Acîbe, seçilmiş olan insanlarda şehvet gibi beşeri vasıfların bulunmasının normal olduğunu ancak bu şehvetlerle mutmainne makamında olanlar için emmare gibi diğer alt makamlarda olanlara göre daha az mücahede gerektirdiğini söyler. Vesvese ve boş düşüncelerin bütün kalplere geldiğini ifade eden İbn Acîbe, bunu gidermede nefsi mutmainnenin oldukça güçlü olduğunu belirtir.¹²⁸

İbn Acîbe, hesap gününde nefsi mutmainne makamında olanların emmâre, levvâme ve mühlime makamlarında olanlara göre farklı muamele edileceğini söyler. Bu konuyla ilgili Nahl Sûresi 111.¹²⁹ âyetini ise şu şekilde yorumlamaktadır:

¹²³ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 2343.

¹²⁴ Bursevî, *Rûbu'l-beyân*, 10/443.

¹²⁵ el-Fecr 89/27.

¹²⁶ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 2339.

¹²⁷ Yûsuf 12/24.

¹²⁸ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 870, 872.

¹²⁹ “O gün herkes (nefs) gelip kendi canını (nefs) kurtarmak için uğraşır ve herkese yaptığı için karşılığı eksiksiz ödenir, onlara asla zulmedilmez.”

“Kıyâmet günü emmâre, levvâme ve mülhime gibi nefsler kendi dertlerine düşecekler, hayır ve şer olarak ne yapmışlarsa bunların hesabını vereceklerdir. Ancak Allah (cc) ile huzura ermiş ve O’nda fâni olmuş olan mutmainne nefsinde kınanmayı gerektirecek kusurlu bir iş bulunmadığından dolaydır ki ona herhangi bir hesap sorulmaz, kınama ve azarlama yapılmaz. Bunlar hadiste hesapsız bir şekilde cennete girecek olan yetmiş bin kişinin içindedirler.”¹³⁰

İbn Acîbe, nefsin farklı durumlarda aldığı isimleri nefis, akıl, kalp, ruh ve sır şeklinde beşe çıkarır. Ruh, günah ve şehvetlere devam ettiğinde “nefs” olarak isimlendirilir. Günahlardan uzaklaştığında “akıl”, itaat etmeye alıştığına “kalp”, Allah (cc) ile huzur bulduğunda ve müşâhede makamı açıldığında “ruh”, mânevî bir cevher haline geldiğinde ise “sır” denilmektedir.¹³¹

Mutasavvıflara göre nefis, günah ve kötülüklerden mücahede ve riyazetle arınırken hâl adı verilen anlık duygusal değişimlerden ve hâlin kalıcı olma durumunu ifade eden makamlardan geçer.¹³² İbn Acîbe de bu makamları tefsirinde “tevbe, havf, recâ, vera, zühd, sabır, şükür, rızâ, teslim, muhabbet, murâkabe ve müşâhede” şeklinde sıralamıştır.¹³³ Ona göre mânevî mertebeler ilim, amel, hâl ve makam olmak üzere dört tanedir ve yakîn makamlarının her birinde bu dört mertebe yaşanır. Yani yakîn makamlarının ilki olan tövbede kul öncelikli olarak tövbenin hakikatini bilmeli, sonra nefsiyle mücahede ederek amel içinde olmalı, bütün bunları yaparken de korku ve ümit içinde anlık haller içine girmeli ve sonunda da nefsi mutmainne sıfatına ulaşarak tövbe-i nasûh makamına ulaşabilmelidir.¹³⁴

Netice itibarıyla şunu söyleyebiliriz ki; İbn Acîbe, emmâre, levvâme, mülhime ve mutmainne şeklinde nefsi dört mertebeye ayırmış, bunların özelliklerine değinmiş ve bu mertebelerden sonra ruh ve sır derecelerinden bahsetmiştir. Ona göre nefis, ruh ve sır, aynı müsemmanın isimleri olup içinde buldukları duruma göre farklı isimler almaktadır. Emmâre ve levvâme mertebesinde olanların durumu pek iç açıcı değildir. Ancak mülhime ve özellikle mutmainne mertebesinde olanların âhiretteki durumları daha iyidir.

3. Nefsle Mücâhede

İbn Acîbe’ye göre nefis, şeytan, dünya ve insanlar Allah’ın huzuruna ulaşmada engel olan faktörler olup bunlarla mücâhede edilmesi gerekir. Nefsle mücâhede onun arzu ve isteklerine karşı çıkıp, terbiye olana kadar ona ağır yükler yüklemekle; şeytanla mücâhede, onu bırakıp tamamen Allah (cc) ile meşgul olmakla; dünya ile mücâhede, ondan uzaklaşp züht sahibi olmak ve kanaat etmekle; insanlarla mücâhede ise onlardan uzaklaşmak ve herhangi bir şey istememekle olur.¹³⁵

İbn Acîbe, nefsi, Allah’a ulaşmada ve O’nu müşâhede etmede en büyük engel olarak görür ve onun kötü sıfatlarıyla mücadele edilmesi, boş arzu ve isteklerinden yüz çevrilerek

¹³⁰ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 1022.

¹³¹ İbn Acîbe, *Îkâzu'l-Himem*, 112, 262.

¹³² Uludağ, “Makam”, 27/409.

¹³³ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 777, 916.

¹³⁴ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 916.

¹³⁵ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 195.

mânen öldürülmesi gerektiğini söyler. Mevt; nefsin canı olan, onu maddi hazlara ve bedeni şehvetlere yönelten hevâ ve hevesin yok edilmesi, kökünün kazınması nefsin ölümü anlamına gelir. Nefs, süflî âlemde yer bulunca kalp ölür, ulvî âlemde yer bulunca da kalp hayat bulur.¹³⁶ Müellifimiz, şeyh Ebü'l-Abbas- Mürsî'nin "İnsan, ya bedenen ölecek ya da nefsinin arzu ve isteklerini öldürerek Allah'ın huzuruna girebilir. Nefsini öldürmeyen kimsenin ise ruhunu diriltmesi ve Allah'ı müşâhede etmesi imkânsızdır."¹³⁷ şeklindeki görüşüyle Kuşeyri'nin "Kalpler iman ile hayat bulur. Mânevi terbiye ile nefsinin kötü özelliklerini öldürmeyenlerin kalpleri de ölüdür." sözlerini aktardıktan sonra şunları söyler: "Nefsin öldürülmesinden kasıt onun, ilâhi tecelli nurları içinde yok olmasıdır. Böylece Hakk'ın müşâhedesinde içinde fenâ mertebesine ulaşan nefsin artık mücâhedesine de gerek kalmaz."¹³⁸ "Tecelli nurları kalpleri aydınlatınca, nefsin kötü arzuları yok olur, şehvetleri ölür ve artık nefis kötülükleri emredemez bir hale gelir. Bundan sonra nefis hayırlara yönelir ve bütün vakitlerini bu doğrultuda harcamaya başlar."¹³⁹

İbn Acîbe, Nisa Sûresi 92-93 ve Mâide Sûresi 32. âyetlerinde geçen hem dünya hem de âhiret yönüyle büyük bir günaha işaret eden insanın öldürülmesini kalbin öldürülmesi olarak şu şekilde açıklar:

"Allah (cc), nefsleri madden ve mânen öldürmeyi yasaklamış ve onların yaşatılmasını emretmiştir. Nefsi madden ihyâ etmek onu helâktan kurtarıırken, mânen ihyâ etmek de onu cehâlet ve gafletten kurtarır. Aksi halde nefis isyanlara ve kötülöklere düşerek mânen ölür. Kalp, hakiki imana ulaşmış bir cevher olup imânın yeridir. Hakiki mü'minde böyle bir kalbe sahip olan kişidir. Her kim böyle bir kalbi şehvetlerin peşinde koşarak mânen öldürürse onun cezası, Allah'tan uzak olarak kâinat zindanlarında kıvranıp durmaktır."¹⁴⁰

İbn Acîbe, ilme'l-yakînden ayne'l-yakîn mertebesine ulaşmak isteyen kimsenin nefsinde şu dört ölümü tattırması gerektiğini söylemektedir. İlk olarak nefsin, şehvetlere ve dünyevi süslere karşı öldürmelidir ki bu, tavus kuşunun sıfatıdır. Sonra horozun sıfatı olan nefsin saldırganlık ve kendini kuvvetli görmesi halini öldürmelidir. Daha sonrasında ise nefsin basit işlerle uğraşmaktan ve uzun emel hissinden öldürmelidir ki bu, karganın sıfatıdır. Son olarak ise güvercinin huyu olan nefsin hevâ peşinden koşması halini öldürmelidir. Bu ölümlerin sonucunda ruh dirilir ve nefis sahibine itaate hazır bir hale gelir ve ne zaman itaate çağrılrsa hemen oraya gelir.¹⁴¹

İbn Acîbe, Allah (cc) yolunda cihadı emreden âyetlerin işâri yorumunu yaparken bunun nefis mücadelesini de kapsadığını ifade etmiştir. Örneğin, "Allah yolunda savaşın ve bilin ki Allah her şeyi işiten ve bilendir."¹⁴² âyetine getirmiş olduğu işâri yorumda şunları söylemektedir: "Allah'a ulaşma yolunda nefsinizle mücâhede edin. Zira nefsin isteklerine göre yaşayan-

¹³⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1991), 363-364.

¹³⁷ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 117.

¹³⁸ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 2055.

¹³⁹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 666.

¹⁴⁰ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 416-417.

¹⁴¹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 242.

¹⁴² el-Bakara 2/244.

lara Allah'ın huzuruna ulaşmak haramdır. Nefsle mücâhede ise nefse ağır gelen şeylerle uğraşmak, hafif gelen şeylerden de uzaklaşmakla mümkün olur."¹⁴³

Nefse karşı yapılan mücadele en büyük cihad olarak adlandırılmıştır. Abdullah b. Ömer (ö. 74/693) cihada ve savaşa önce nefse başlanması gerektiğini söylemiştir.¹⁴⁴ İbn Acîbe'ye göre cihad, düşmana karşı kılıçla yapılan küçük cihad ve nefse karşı yapılan büyük cihad olmak üzere ikiye ayrılır. Nitekim Hz. Peygamber bir savaş dönüşünde "Küçük cihaddan büyük cihada dönüyoruz"¹⁴⁵ buyurarak nefse cihadın diğerine nazaran daha büyük olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁶ Müellifimize göre, insan ilk olarak ilâhi emirleri tam olarak yerine getirme ve haram şeyleri terk etme hususunda nefsiyle mücâhedeye girişmeli, sonra ruhsat ve tevillerden sakınarak şehvetleri terk etmeli, son olarak da tedbiri ve tercihi terk ederek kendini tamamen Allah'a bırakmalı ve bu hususta nefsiyle olan cihadına devam etmelidir. Bunun sonucunda nefis temizlenip güzel ahlâklarla bezenince kişi kendisine tecelli eden hallere tâbi olmalıdır. Zira onda artık hak olan şeylerin tecellisi bulunmaktadır. Bu durum nefse yapılan büyük cihadın sonucunda gerçekleşecek olan bir haldir ki bu, küçük cihaddan daha faziletli bir durumdur.¹⁴⁷

İbn Acîbe, nefse mücâhede hususunda Kuşeyri'nin "Allah (cc) yolunda hakkıyla yapılan cihad, ölçüye, emre, usul ve vakte uygun olmalıdır. Bu olmadığında yapılan cihad hakkıyla yapılmamıştır" sözlerini aktardıktan sonra şunları söylemektedir:¹⁴⁸

"Nefsle cihadda ölçüye uyulmalı ifrat ve tefritten kaçınılmalıdır. Zira ifrat usandırır, tefrit ise geride kalmaya sebep olur. Nefsle mücâhede de vakte uyulmalı, müşâhedeye ulaşmadan önce yapılmalıdır. Çünkü müşâhede ve mücâhede bir arada bulunmaz. Nefs mücâhedesini usule uygun yani dinin mübah kıldığı bir şekilde yapılmalı, haram ve mekruh olan yollarla yapılmamalıdır."

İbn Acîbe, nefsin yavaş yavaş terbiye edildikten sonra nefse tamamen egemen olunabileceğini, bu konuda aşırı davranışlara gidilmemesini tavsiye etmiş ve İbnü'l-Bennâ'nın "Nefsine genişlik vermen onu devamlı kontrol altında tutmandan çoğu zaman daha hayırlı olup seni hedefine ulaştırır" sözüne yer vermiştir.¹⁴⁹

İbn Acîbe, Nisâ Sûresi 19. "Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helal değildir" âyetine yapmış olduğu işâri yorumda nefse aşırı yüklenilmemesi gerektiği ile ilgili şunları söylemektedir:¹⁵⁰

"Müridin, nefsinin helak edecek derecede sıkıştırıp zora sokması helal olmaz. Nefs hayvan gibidir; sahibi ona yemini, suyunu vererek hizmetine koşturur. Nitekim Allah'ın Rasûlü bu konuda "Sizden biri hayvanına gücünün üstünde yük yüklemesin. Bu şekilde ne hedefine

¹⁴³ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 227.

¹⁴⁴ Ebûbekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebi'd-Dünya, *Muhâsebetün-Nefs*, thk. Ebû Hâtim Abdullah eş-Şerkavî (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1988), 97.

¹⁴⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühdü'l-Kebîr* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1996), 165.

¹⁴⁶ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 1295.

¹⁴⁷ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 208.

¹⁴⁸ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 1295.

¹⁴⁹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 212.

¹⁵⁰ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 373.

ulaşabilir ne de hayvanda binilecek bir sırt bırakır.” Bazıları nefsin aşırı şekilde sıkıntılara sokularak mânen yol alınabileceğini söylemektedirler ki bu yanlıştır. Nefs ancak ihtiyaçları dışındaki arzularından dolayı men edilebilir. Nefsin taşkınlık yapması durumunda ise onu helâk etmeden zorlama yapılabilir. Bunların başarıya ulaşabilmesi ise ancak kâmil bir mürşide bağlanmakla gerçekleşebilir.”

İbn Acîbe, Talak Sûresi 6. “Onları gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun, onları sıkıştırıp kendilerine zarar vermeye kalkışmayın.” âyetini işâri olarak şu şekilde yorumlamıştır:¹⁵¹

“Nefsle mücâhede edilirken nefsin daha önceki durumları göz ardı edilmemeli ve ona eski alışkanlıklarını terk etmesi için aşırı derecede şiddet uygulanmamalıdır. Yani onun fitratı dikkate alınarak bu mücâhede yapılmalıdır. Kötülük içinde bulunan nefslere, kâmil mürşidlerin sohbetiyle temizlenmeli, güzel ahlâka büründüklerinde ise onlara karşı iyilik ve ihsanda bulunulmalıdır ki nefis sahibine itaat etsin. Kâmil bir mürşide intisap etmeyen insanların nefisle mücâhedesini zor ve başarısız olur. Zira bu kimseler intisap etmemekle mânevi desteklerini kaybetmişlerdir.”

İbn Acîbe, Mümtehine Sûresi 7. “Olur ki Allah sizinle düşmanlarımız arasında bir sevgi yaratır” âyetinin mücâhede ehlini teselli ettiğini ve onlara ümit verdiğini söyler. İlk başlarda kişinin düşmanı olan nefis yapılan mücâhedeler sonunda dostu olur ve aralarında Allah’ın koyduğu bir sevgi meydana gelir. Böylece nefis rabbânî mârifetlerin elde edildiği ruhani bir varlığa dönüşür.¹⁵²

Müfessirimize göre insanın nefsi üzerinde hakları olduğu gibi nefsin de insan üzerinde hakları vardır. Nitekim Allah’ın Rasûlü şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz ki nefsinin, eşinin ve Rabbinin senin üzerinde hakkı vardır. Öyleyse her hak sahibine hakkını ver.”¹⁵³ İbn Acîbe, nefsi sırrı taşıyan bir binek gibi görür ve ona aşırı derecede yüklenmenin sırrı taşıyamaz hale getireceğini ve böylece her iki taraf içinde hakkın çığneneceğini söyler.¹⁵⁴ Ona göre kişinin nefsiyle tekrar bir araya gelebilmesi için üç temizlik süresini tamamlaması gerekir. Bunlar; günahlardan ve hakka muhalif olan şeylerden temizlik, ayıp ve gaflet hallerinden temizlik ve kalbi maddî şeylere bağlamaktan temizliktir. Bunlar gerçekleştikten sonra nefse ilim ve mârifet sırları açılır ve nefisle sulh içinde birlikte olunur.¹⁵⁵

İbn Acîbe, nefsin geliştirilmesi ve değiştirilmesi için insanın nefsinden asla râzı olmaması gerektiğini söyler ve “İnkâr edenler, iman edenler hakkında dediler ki: Bu iş bir hayır olsaydı onlar bizî geçemezlerdi”¹⁵⁶ âyetini buna delil olarak gösterdikten sonra İbn Atâullah İskenderî’nin şöyle dediğini aktarır: “Bütün günahların ve şehvetlerin kaynağı, kişinin nefsinden razı olmasıdır. Hayırların, iffetlerin ve kalp uyanıklığının kaynağı da nefsten razı olmamaktır. Nefsinden râzı olan bir âlimle birlikte olmaktansa nefsinden râzı olmayan bir cahille olmak daha evladır.” İbn Acîbe, nefsinden râzı olmanın işaretini onun kötülüklerini görmezden

¹⁵¹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 2211.

¹⁵² İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 2183.

¹⁵³ Buhârî, “Savm”, 51.

¹⁵⁴ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 218.

¹⁵⁵ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medûd*, 217.

¹⁵⁶ *el-Ahkâf* 46/11.

gelip örterek, iyiliklerini ise ön plana çıkarmak olduğunu, râzı olmama durumunu ise onun kusurlarını meydana çıkararak kendini kınamakla olabileceğini söyler.¹⁵⁷

Müellifimize göre insanlar nefisle mücadele edeceklerine ve hidayete ulaşmak için engelleri aşacaklarına dair Allah'a söz vermişlerdir. Bu mücadelede gerekli olan her şey insana verildiği halde nefsleri onlara galip gelmiş, dünya sevgisi kalplerini sarmış ve dünyayı ahirete tercih etmişlerdir. Çünkü onlar bu yolda kendilerine rehber olacak ve nefisle mücadele yollarını öğreterek kalplerin temizlenmesini sağlayacak mürşid-i kâmillerden uzak durmuşlardır.¹⁵⁸ Ona göre rehberli ya da rehbersiz nefisle mücadele etmek "*Şimdi, yüz üstü kapanarak düşe kalka yürüyen mi daha güzel gider, yoksa dosdoğru bir yolda düzgünce yürüyen mi?*"¹⁵⁹ âyetinde belirtildiği gibidir. Yani rehberi olmayan kimse bu yolda sürünür ve düşe kalka hareket eder bu nedenle onun mârifete ulaşabilmesi ve nefsiyle mücadele edebilmesi de mümkün değildir.¹⁶⁰

İbn Acîbe'ye göre nefisle mücâhede edebilmek ve seyr-u sülûk yolunda ilerleyebilmek için Fenâfillah ve bekâbillah makamlarına ulaşarak seyr-u sülûkunu tamamlamış kâmil bir şeyhin terbiyesine ihtiyaç vardır. İnsan ile ebedi saadeti arasında engel olan nefsin hile ve oyunları o kadar çoktur ki kişinin bunlarla tek başına mücadele etmesi imkânsızdır. Oysaki mürşidler bu yolun zorluklarını, tehlikelerini, engellerini ve şeytanın hilelerini çok iyi bildikleri için müritlerine nefsin kötü hallerini, hilelerini gösterirler ve bunun sonucunda da şeyhinin himmetiyle kişi nefsinin galip gelir.¹⁶¹ Bu kâmil mürşidlerin faydalı olabilmesi için kişinin öncelikle nefsin alıştığı cimrilik, düşmanlık, yalan, ihanet ve korku gibi kötü şeyleri terk etmeye başlaması; cömertlik, ihsân, emânete riayet, iffet, ahde vefa ve kanaat gibi iyi şeylerle donanması¹⁶² ve ezelde de bu nimetlerden mahrum edilmemiş olması gerekir.¹⁶³

İbn Acîbe, nefis terbiyesinde (seyr-u sülûkda) kişinin İslâm, iman ve ihsân makamlarını kat etmesi gerektiğini ve her makamda nelerin yapıp yapılmayacağını da bilmek zorunda olduğunu söyler. Ancak kâmil bir mürşide tâbi olanın bu makamlarla ilgili teferruatlı bilgilere ihtiyacı olmadığını zira mürşidin fiilen bunları kişiye kazandıracağını belirtir.¹⁶⁴ O, bu sözleriyle nefis terbiyesinde önemli olan şeyin teorik bilgiden çok uygulama olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁶⁵ İbn Acîbe, nefis terbiyesinde bir mürşide bağlandıktan sonra her şeyin onun sevk ve idaresine bırakılması ve bütün meselelerde onun verdiği hükme razı olunması ve uyulması gerektiğini söylemektedir. Hatta bu hükümler, zâhir ulemasının hükmüne ters olsa bile fitneye sebep olmadığı sürece mürşide tâbi olunmalıdır. Ayrıca o, mürşide bağlandığı halde başkasından hüküm arayan kimselerin sadakatsiz olduklarını ve nefis terbiyesinde yol alamayacaklarını ileri sürer.¹⁶⁶

¹⁵⁷ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 1981.

¹⁵⁸ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 136-137.

¹⁵⁹ el-Mülk 67/22.

¹⁶⁰ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 2225.

¹⁶¹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 89, 1281.

¹⁶² İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 184.

¹⁶³ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 164.

¹⁶⁴ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 510.

¹⁶⁵ Ay, *Ahmed b. Acîbe*, 348.

¹⁶⁶ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 400.

Mürşid, nefslerin öldürülmesine yönelik isteklerde bulunduğu müride düşen şey bu emri tereddüt etmeden çabucak yerine getirmek, zühd ve takva içinde yaşamaktır.¹⁶⁷ O, mürşide karşı yapılacak yanlış davranışlar sebebiyle kalplerin katılaştığını ve nefis makamlarının geçilemeyeceğini ancak tövbe edilip davranışlar düzeltilirse kalplerin mürşidin himmetiyle tekrar yumuşayacağını söylemektedir. Ona göre nefis terbiyesinde zikir, huşu içinde yapılan ibadetler, şeyhle olan sohbet ve gece ibadeti son derece önemlidir.¹⁶⁸

Nefsle mücadelede bu mürşidlerin en büyük özelliklerinden bir tanesi, kişiyi sadece zâhiri yönden değil bâtinî yönden de terbiye ederek tam bir nefis terbiyesi vermeleridir. İbn Acîbe, nefisle gerçek bir mücadelenin olabilmesini zâhir ile bâtin eğitiminin bir arada verilmesine bağlamaktadır.¹⁶⁹ Bu eğitimi veren mürşidler hem tek olmalı¹⁷⁰ hemde seyr-u sülûk yolunda herkese aynı metodu uygulamamalıdır. Zira herkesin nefsinin ihtiyaçları, zaafı ya da kuvvetli olduğu yönler farklıdır. O, peygamberlerin şeriatlerinin farklı olduğu gibi mürşidlerin de kişiye özel nefis terbiyesinde bulunması gerektiğini söylemektedir.¹⁷¹ Mürşid, Peygamber'in varisi olarak ferâset sahibi olmalı ve müridin durumunu dikkate alarak onun istidadına göre muamele etmesi gerektiğini bilmelidir.¹⁷² Bu sözlerden anlaşıldığına göre müellifimiz, nefis terbiyesinde verilecek eğitimin tek bir mürşid tarafından, kişiye özel, zamanın şartlarına ve ihtiyaçlarına göre verilmesi gerektiğini ifade etmek istemiştir.

Sonuç

Nefs kavramı, Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da farklı anlamlarda kullanılmış ve nefis mahiyeti hakkında çokça tartışma yapılmıştır. İnsanın tabiatında bulunan ve kötülüklerin kaynağı olarak görülen nefsin bütün yönleriyle bilinmesi ve tezkiye edilmesi son derece önemlidir. İbn Acîbe, insanın mânevi yönüne önem vermiş ve Allah (cc) tarafından üflenen ruhun ilâhi kaynaklı olduğunu söyleyerek nefsin özü itibarıyla kötü olmadığını açıklamış ve bu durumun zıttını söyleyenleri de eleştirmiştir. O, nefis, kalp, ruh ve sırrın aynı müsemmanın isimleri olduğunu ve farklı mertebelerde farklı isimlerle anıldıklarını söylemiştir. Müellifimiz; nefsin asla temize çıkarılmaması, övülüp yüceltilmemesi gerektiğini belirtmiş ve bazı mutasavvıflardan farklı olarak nefsi; emmâre, levvâme, mülhime ve mutmainne şeklinde basitten mükemmele doğru giden dört mertebeye ayırmıştır.

Mutasavvıfların mârifetullahı ulaşmak için kalbin tasfiyesini, nefsin tezkiyesini şart koştukları gibi İbn Acîbe de şart koşmuş ve bu yolda en büyük engel olarak nefsi görmüştür. Ona göre nefis eğitiminde öncelikli olarak nefsin, kalbin ve ruhun kusurları tespit edilmeli ve bunların tedavisiyle meşgul olunmalıdır. İbn Acîbe, nefis terbiyesinde nefsin üzerine aşırı bir şekilde gidilmesini ve ağır yükler yükletilmesini, nefsi bıkınlığa ve yorgunluğa sevk edeceği için doğru bulmamıştır. Bu nedenle nefisle mücadele sürekli ve yavaş bir şekilde yapılmalı, nefis zayıflatılarak öldürülmeli ve ruh bir daha ölmek üzere diriltilmelidir.

¹⁶⁷ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 125.

¹⁶⁸ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 126.

¹⁶⁹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 184.

¹⁷⁰ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 1221.

¹⁷¹ İbn Acîbe, *el-Babru'l-Medîd*, 489.

¹⁷² Emektar, *İbn Acîbe'nin Hayatı*, 232.

Müellifimize göre, müşâhede ile mücâhede bir arada bulunmayacağı için nefisle mücâhede, müşâhede makamına ulaşıncaya kadar sürmeli ve mârifetullaha ulaşıncaya da bırakılmalıdır. İbn Acîbe, seyr-u sülûk yolunda hâl ve makamların bulunduğunu, hallerin geçici makamların ise kalıcı olduğunu söylemiş ve makamları genel olarak “tevbe, havf, recâ, vera', zühd, sabır, şükür, tevekkül, rızâ, teslim, murâkabe ve muhabbet” şeklinde on iki kısma ayırmıştır.

İbn Acîbe'ye göre, seyr-u sülûk yolunda başarılı olabilmenin en önemli şartı birden fazla olmamak üzere kâmil bir şeyhe intisap etmek ve onun istediği şeyleri aynen yerine getirmektir. Ayrıca o, nefis terbiyesinin kişiye özel olması ve herkese aynı eğitimin uygulanmaması gerektiği üzerinde önemle durmuştur. İbn Acîbe'nin, mârifetullah makamına ulaştıktan sonra nefse düşmanlığın bırakılmasını ifade etmesi, nefis mücâhedesini süresince nefsin haklarının gözetilmesini istemesi ve nefis terbiyesinde kişiye özel bir eğitim verilmesi gerektiğini söylemesi, onu diğer birçok mürşitten ayırmaktadır. Ancak nefis terbiyesinde mürşid olmadan kesinlikle başarıya ulaşamayacağını söylemesi ve Bakara Sûresi 228, Nîsa Sûresi 15 ve 128 gibi âyetleri bağlamından çıkararak işârî yorumlarda bulunması kanaatimizce pek doğru tespitler değildir.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Yunus AKÇA

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdülbâki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemu'l-Müfhebes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1945.
- el-Aclûnî, Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-Hafâ*. b.y.: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Altıntaş, Hayrani. *İnsan ve Psikoloji*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Amiriy, Lebid b. Rabi'atü'l. *Dîvân*. Beyrut: Daru Sadr, ts.
- Ay, Mahmut. *Ahmed b. Acîbe ve İşari Tefsir Açısından "el-Babru'l-Medîd*. İstanbul: MÜSBE, doktora tezi, 2010.
- Azzûzî, Hasan. *eş-Şeyb Ahmed bin Acîbe ve Menbecubû fi't-Tefsîr*. b.y.: el-Memleketü'l-Mağribiyye Vezâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2001.
- Beydâvî, Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't - Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1997.
- Berekti, Muhammed Umeym el-İhsan el-Müceddidi. *Et-Ta'rifatü'l-Fıkbiyye*. Beyrut: Dâru'lkütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Kitâbü'z-Zühdü'l-Kebîr*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, 1996.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sabîb (Sabîhu'l-Buhârî)*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 cilt. b.y.: Dâru Tavku'n-Necât, 2001.
- Bursevî, İsmail Hakkı b. Mustafa. *Râbu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.
- Canbulat, Mehmet. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009..
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sıhâb Tâcu'l-Lüga ve Sıhâbu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *et-Ta'rifat*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *es-Sünen*. b.y.: Dâru'l-Muğni, 2000.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdu'l-Hamîd. 4 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Demirdaş, Öncel. "Kösec Ahmed Trabzonî'ye Göre Nefs ve Nefsin Kategorileri". *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2013), 157-181.
- ed-Dımeşki, Abülğâni Kehhâle. *Mu'cemü'l-Müellifin*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed Mustafa. *İrşâdü'l aklî's-selîm ilâ mezâiyali'l-kitebi'l-Kerim*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Emektar, Ramazan. *İbn Acîbe'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Konya: NEÜSBE,

doktora tezi, 2019.

Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

el-Ferâhî, Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. by.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed. *Misbâbu'l-Münîr*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub. *Besâirü Zevî't-Temyîz fî Letâifî Kitâbi'l-Lâbi'l-Azîz*. Kahire: İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1992.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dâru'l-Mârif, ts.

Hâcer, Evs b.. *Divan*. Thk. Muhammed Yusuf Necm. Beyrut: Daru Beyrut, 1980.

el-Hanbelî, Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Mu'avvizeteyn*. b.y: Dâru'l-Hadîs, 1989.

el-Herevî, Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tebzîbü'l-Lügâ*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.

Heytemî, Ahmed b. Muhammed Ali b. Hacer. *ez-Zevâcir an İktirâfi'l-Kebâir*. Beyrut: D'aru'l-Fikr, 1987.

Hucr, İmruu'l-Kays. *Dîvân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. b.y.: Matba-i Daru'l-Maârif, 1984.

Hüzeliyyin. *Dîvân*. Kahire: Daru'l-Kavmiyye, 1965.

İbn Acîbe, Ahmed el-Hasenî. *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. PDF: Mektebetü's-Şâmile 2019. <https://shamela.org/pdf/531ad5b99f1af308687ac6d8548c69ed>

_____. *el-Fehrese*. Thk. Abdulhamid Salih Hamdân. Kahire: Dâru'l-Gadi'l-Arabî, 1999.

_____. *İkâzu'l-Himem fî Şerhi'l-Hikem*. Haz. Ali Ebû'l-Hayr. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2005.

_____. *el-Fütûbâtü'l-İlâhiyye fî Şerhi'l-Mebâhisi'l-Asliyye*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Üveysî. Dimaşk: el-Yemâme li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1998.

İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman. *Nüzhbetü'l-A'yün*. thk. Muhammed Abdülkerim Kazım er-Râzî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Zâdü'l-Mesir fî İlmi't-Tefsir*. thk. Abdu'r-Rezzak el-Mehdi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 2000.

İbn Ebi'd-Dünya, Ebûbekr Abdullah b. Muhammed. *Muhâsebetün-Nefs*. thk. Ebû Hâtım Abdullah eş-Şerkavî. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1988.

_____. *er-Râh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. 2 cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sader, 1994.

İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râgıb. *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*. Beyrut:

- Dâru'l-Kalem, 1992.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Dinî ve Ablâkî Kavramlar*. trc. Selâhattin Ayaz. İstanbul: y.y., 1997.
- Kara, Mustafa. "İbn Acîbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/294-295. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- _____. *Eşrefoğlu Rûmî*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*. Trc. Hayrettin Karaman v.dğr. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 29. Basım, 2016.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li-Abkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Berduni ve İbrahim Atfeş. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.
- _____. *el-Vesâyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Muslu, Ramazan. *Mustafa Kemaleddin Bekrî ve Tasavvufî Görüşleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2005.
- Mustafa, İbrahim. vd.. *El-Mu'cemü'l-Vasît*. Kahire: Daru'l-Da'vet, ts.
- el-Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *et-Tevkîf 'Ala Muhimmâti't-Te'ârîf*. Kahire: Âlimü'l-Kütüb, 1990.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-kuşeyrî. *es-Sabîh*. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabiyye, ts.
- Nekrî, Abdünnebi b. Abdürresûl Ahmed. *Düstûru'l-Ulemâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 cilt. Şam: Mektebü'l-Matbuâtî'l-İslâmî, 1986.
- Râzî, Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1998.
- _____. *en-Nefs ve'r-Rub*. Tahran: y.y., 1944.
- Selvi, Dilaver. "Ahmed İbn Acîbe el-Hasenî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu". *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 261-281.
- Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *ed-Dürrü'l-Mensûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- eş-Şâtibî, İbrâhîm b. Mûsâ. *el-İ'tisâm*. Suud: Dâru İbn Affân, 1992.
- Tarhan, Nevzat. *Güzel İnsan Modeli*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Tehânevî, Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî. *Keşşâfî İstılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1996.

- Tirmizî, Ebu İshak Muhammed b. İsa es-Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 cilt. Mısır: Şirketü Mektebe, 1975.
- Topay, Yusuf. *Kutsal Kitap'ta ve Kur'an-ı Kerim'de "nefs" ve "ruh" Sözcüklerinin Artsüremlî (Diachronic) Semantik İncelemesi*. Doktora tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2016.
- Tükeçe Sözlük*. T.D.K. Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Türer, Osman. "Letâif-i Hamse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/143. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- el-Ukli, Nemr bn. Tevleb. *Divan*. Thk. Muhammed Nebil Daryefi. Beyrut: Daru Sadr, 1863.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Mârifet Yayınları, 1991.
- _____. "Makam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/409-410. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- _____. "Nefs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/526-529. İstanbul: TDV Yayınları. 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ruh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/187-192. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Zebîdî, Muhibbuddin Ebu'l-Feyd Seyyid Muhammed Murtezâ. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 cilt. byy: Dâru'l-Hidaye, 2010.
- Zemahşerî, Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsü'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.